

GRY I ZABAWY DZIECI ŻYDOWSKICH¹

SZMUEL ZAJNWL PIPE (SANOK)

WSTĘP DO PRACY DYPLOMOWEJ ASPIRANTA [ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO JIWO] POD TYM SAMYM TYTUŁEM, ZAWIERAJĄCEJ 805 GIER I ZABAW LUDOWYCH DZIECI ŻYDOWSKICH

Istnieje wiele teorii psychologii zabaw dziecięcych. Warto wskazać w tym miejscu dzieło L. [Lejbusza] Lehrera² *Psychologie fun szpil*³, gdzie kwestii tej poświęcono dużo miejsca. Niniejsza praca nie stawia przed sobą celów teoretyczno-psychologicznych, ma jedynie zebrać właściwy materiał. Inne narody już dawno zwróciły uwagę na dziedzinę twórczej aktywności dzieci. Przygotowano mniejsze i większe zbiory, jak też [podejmowano] pewne próby badań, podczas gdy u nas to wciąż jeszcze obszar nieznany. Zabawy naszych dzieci wymagają przede wszystkim skrupulatnego zgromadzenia, po którym przyjść może dopiero wszechstronne, naukowe przebadanie. Temu wielkiemu zadaniu mogliby podołać żydowscy nauczyciele, mający najlepszą możliwość zbierania skarbów żydowskiej twórczości dziecięcej⁴.

Moja praca stanowi jedną z pierwszych prób [badawczych] w dziedzinie gier i zabaw dzieci żydowskich. Do dnia dzisiejszego nie posiadamy żadnych podobnych zbiorów w formie książkowej. Jedynymi, którzy w tej materii coś opublikowali, byli: dr A. [Alfred] Landau⁵, Regina Lilientalowa⁶ i Sz. [Samuel] Lehman⁷. Ich zbiory są jednak bardzo skromne i dalece nie odzwierciedlają naszego bogactwa.

Zabawy naszych dzieci są bardzo słabo znane i nie ma wątpliwości, że gdyby komisja folklorystyczna JIWO nie zebrała materiału, który mamy przed sobą, ten doniosły skarb uległby zapomnieniu⁸. [...]

Zapoznając się ze zgromadzonym materiałem, bardzo łatwo dojść do przekonania, że chociaż odznaczają się żydowskim charakterem, gry i zabawy naszych dzieci zawierają w sobie te same podstawowe cechy psychiki dziecka, które znajdują wyraz w folklorze dziecięcym innych narodów. Liczne analogie, które podajemy tu niemal przy każdej zabawie, są widomą wskazówką takich podwalin.

Przytoczone przez nas zabawy zaczerpnięte zostały z archiwum folklorystycznego Żydowskiego Instytutu Naukowego, jak też z prywatnej kolekcji, [zebranej przeze] mnie i mojego brata Ojzera.

Cały materiał podzieliłem na trzy główne grupy, które następnie rozpadają się na osobne podgrupy:

- I Zabawiania;
- II Gry i zabawy ruchowe;
- III Gry i zabawy tematyczno-dydaktyczne.

1 >> „JIWO Bleter” 1936, vol. 10, s. 39–47.

2 >> Lejbusz Lehrer (1887–1964) – nauczyciel, pedagog, przewodniczący sekcji psychologiczno-pedagogicznej JIWO oraz propagator szkolnictwa w języku jidysz w Stanach Zjednoczonych [przyp. tłum.].

3 >> *Szriftn far psychologie in pedagogik fun JIWO I*, s. 77–106.

4 >> Podobne skarby znaleźć można prawdopodobnie także na żydowskiej wsi. Nikt do tej pory nie poruszał tego tematu. Do dzisiaj nie ma publikacji o zabawach wiejskich dzieci żydowskich. W niniejszym zbiorze mamy w sumie dwie zabawy zapisane na wsi.

5 >> Alfred Landau (1850–1935) – pochodzący z Brodów adwokat i filolog żydowski, badacz języka jidysz [przyp. tłum.].

6 >> Regina Lilientalowa (1877–1924) – ur. w Zawichoście k. Sandomierza, uczennica Ludwika Krzywickiego, jedna z najważniejszych badaczki folkloru Żydów polskich przełomu XIX i XX w. Publikowała w języku polskim m.in. w czasopiśmie antropologicznym „Wiśła” i „Lud” oraz przedstawiała wyniki swych prac Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Wśród jej dzieł wymienić można m.in. *Dziecko żydowskie* (1904, drugie wydanie 1927) i *Święta żydowskie w przeszłości i terażniejszości* (1909–1918) [przyp. tłum.].

7 >> Szmuel Lehman (1886–1941) – pochodzący z Warszawy folklorysta żydowski, kolekcjoner materiałów etnograficznych ukazujących życie i kulturę marginesu społecznego (m.in. złodziei i prostytutek) [przyp. tłum.].

8 >> JIWO – Jidiszer Wissenszaflecher Institut, pol. Żydowski Instytut Naukowy, założony w 1925 r. z inicjatywy czterech naukowców: Nachuma Stiffa, Eliasa Tchernikowera, Zalmana Rejzena i Maxa Weinreicha. Instytut składał się z czterech głównych sekcji: historycznej, psychologiczno-pedagogicznej, filologicznej i ekonomiczno-statystycznej, w których skład wchodziły mniejsze jednostki zwane komisjami. Główną siedzibą JIWO przed drugą wojną światową było Wilno, po wojnie Instytut przeniósł się do Nowego Jorku [przyp. red.].

Oprócz tego wydzieliłem trzy duże grupy wylicznerek, losowań i kar, mocno z nimi związanych. O grupach tych mówić będziemy w pierwszej kolejności. Razem niniejszy zbiór liczy 805 pozycji, w tym: wylicznerek – 285, losowań – 4⁹, kar – 27¹⁰, zabawiań – 37, gier i zabaw – 478. W zbiorze tym zamieściliśmy [ponadto] 78 ilustracji, których autorem jest Ch. Munitz.

Wylicznarki¹¹

Aby zacząć zabawę i ustalić rolę uczestników, bardzo często wykorzystywane są wylicznarki i losowania. W ten sposób wprowadza się do zabawy porządek. Wylicznarki to [właściwie] ułożone słowa, zrozumiałe i niezrozumiałe; częściowo urywki i echa różnorodnych piosenek. Czasem możemy w nich nawet znaleźć ukryte wskazówki, dotyczące różnych wydarzeń historycznych, np.:

<i>Rusn hobn ongewojrn di soldatn,</i>	רוסן האָבן אָנגעוויירן די סאָלדאַטן,
<i>Pojln hobn ongewojrn di harmatn,</i>	פּוילן האָבן אָנגעוויירן די האַרמאַטן,
<i>Ejder cu zajn bam kejzer a soldat,</i>	איידער צו זײַן ביים קײסר אַ סאָלדאַט,
<i>Beser cu gejn a hejm fraj¹².</i>	בעסער צו גײן אַהײם פֿרײַ.

Wśród wylicznerek znajdują się także różne cytaty o charakterze religijnym, na przykład z traktatu *Pirke Awot*:

<i>Kol Isroel jesz lahem chejlek leojlom habo,</i>	כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא,
<i>Szeneejmer woamech kulam cadikim¹³.</i>	שנאמר ועמך כולם צדיקים.

Wylicznarki te są specyficznie żydowskie. Jednocześnie posiadamy pewną liczbę takich, które zostały zapożyczone od innych narodów. Na przykład polski tekst:

<i>Pęta bomba, wyszła para,</i>	פֿענקלאַ באַמבאָ, ווישלאַ פֿאַראַ,
<i>A to diabeł koło cara,</i>	אַ טו דיאַבעל קאָלאַ צאַראַ,
<i>Car się pyta: Co takiego?</i>	צאַר שׂען פֿיטאַ: צאַ טאַקײַענאַ?
<i>A tu diabeł koło niego.</i>	אַ טו דיאַבעל קאָלאַ נײַענאַ.
<i>Jedna deska, dwa (!) deski,</i>	יעדנאַ דעסקאַ, דוואַ (!) דעסקן,
<i>Po te deski szła baba,</i>	פֿאַ טע דעסקן שלאַ באַבאַ,
<i>Patrzy na was jako żaba.</i>	פֿאַטשן נאַ וואָס יאַקאַ זשאַבאַ.

Dużo miejsca zajmuje grupa „niezrozumiałych”, do których paralele i warianty spotykamy w folklorze międzynarodowym:

<i>Am dam des,</i>	אַם דאַם דעס,
<i>Wise mare pres,</i>	וויסע מאַרע פֿרעס,
<i>Wise mare pompelom,</i>	וויסע מאַרע פֿאַמפֿעלאָם,
<i>Am dam des.</i>	אַם דאַם דעס.

Wyliczanie prowadzi się w następujący sposób. Dzieci stają albo siadają równym rzędem lub w kole. Jedno z nich, zazwyczaj ruchliwsze, zaczyna liczyć, wskazując palcem najpierw na siebie, a następnie na każde z dzieci, podkreślając sylaby akcentowane. Ten, na którego padnie ostatnia sylaba całej wylicznarki, musi „odejść” (tzn. już się go nie liczy) albo przeciwnie – otrzymuje przyjemne lub nieprzyjemne zadanie rozpoczęcia zabawy.

Nasze wylicznarki podzieliliśmy na trzy główne grupy:

- I Zrozumiałe;
- II Na poły zrozumiałe;
- III Niezrozumiałe.

9 >> W rzeczywistości posiadamy więcej losowań, lecz części z nich, zapisanych razem z zabawami, nie wydzielałem osobno, ponieważ otrzymałem je tuż przy końcu pracy.

10 >> Wśród kar znajdują się dwie, które nie wliczają się do ogólnej liczby z tego samego powodu.

11 >> Inne wylicznarki znaleźć można w książce wspomnianej Reginy Lilientalowej, *Dziecko żydowskie*, Warszawa: Biblioteka Midrasza, 2007 [przyp. red.].

12 >> „Rosjanie stracili żołdatów / Polacy stracili armaty / Niż być u cesarza żołdatem / Lepiej iść do domu wolno” [przeł. M.T.].

13 >> „Každy Żyd posiada cząstkę raju / Jak jest powiedziane: Cały twój lud będzie ludem sprawiedliwych” [przeł. M.T., fragment cytatu Iz 60, 21 za Biblią Tysiąclecia].

Niektóre z nich oznaczone zostały w materiałach dużą liczbą wariantów: wybrałem z nich tylko część charakterystycznych, gdyż pozostałe różnią się jedynie wersem lub słowem. Na przykład w JIWO znajduje się: *Ani halachti baderech* (אני הלכתי בדרך) – 38 wariantów, *Engl, bengl, arce, barce* (בארצע, בענגל, בענגל, בארצע) – 37 wariantów, *En, ten, tina* (ען, טען, טינע) – 30 wariantów, zawierających *A kestl czwekes baszlogn* (א קעסטל טשוועקעס באשלאגן) – 25 wariantów i tak dalej. Wyliczniki te mogłyby stać się obiektem osobnych studiów.

Łosowania

Istnieją zabawy, których porządek ustalany jest nie wyliczniką, ale przez rzucenie losów. Przytaczamy dla przykładu następujące losowanie: Grając w *Kompelezdre* (קאמפעלעזדרע), bierze się kamyk i jedną jego stronę moczy się w ślinie. Ta nazywa się „świnia” (שוויניא), sucha strona natomiast to „meta” (מעטא). Ustala się między sobą, kto jest „mokry” (באס) a kto „suchy” (טרוקן). Potem rzuca się kamyk do góry, mówiąc: „Świnia – meta”. Na czyją stronę kamyk upadnie, ten zaczyna zabawę.

Kary

Kary w grach i zabawach są zjawiskiem bardzo rozpowszechnionym wśród dzieci wszystkich narodowości. W naszym materiale znajduje się tylko mała liczba kar, które spotykamy także w międzynarodowym folklorze dziecięcym; duża część jest swoiście żydowska, o czym świadczą ich nazwy. W zabawie *Król-Marszałek* (קרול-מארשאַלעק) [występuje kara pod nazwą] *ojlim wejojdlim*¹⁴ (עולים ויורדים): uderza się kogoś, zaczynając na przykład od kolana, i podąża stale, jak po drabinie, do twarzy, następnie zaś powraca do miejsca, gdzie się zaczęło. Albo *kadme weazle*¹⁵ (קדמא ואזלא): prawą ręką klepie się po lewym policzku, a lewą po prawym.

Kary zajmują czasem w zabawie tak istotne miejsce, że trudno jest poprowadzić granicę między samą zabawą a karą jako jej rezultatem. Tak wygląda sytuacja zabaw z fantem: punkt ciężkości zostaje przeniesiony na wykup fantów. Jeśli weźmiemy za przykład *Króla-Marszałka*, zobaczymy, że kara przemieniła się w odrębną grę, koncentrującą w sobie całą akcję – kosztem tej części, która poprzedzała karę.

Zabawiania

W najmłodszym wieku, gdy dziecko leży jeszcze w kołysce albo dopiero stawia pierwsze kroki, jest na różny sposób zabawiane przez matkę lub mamkę. W większości zabawy tego rodzaju związane są z różnymi czynnościami, jak: karmienie, ubieranie, mycie. Przykładowo do kąpeli pasuje następująca rymowanka:

<i>A waserl aruf,</i>	א וואסערל ארויף,
<i>A gezunt in guf.</i>	א געזונט אין גוף.
<i>A waserl arop,</i>	א וואסערל אראָפּ,
<i>A gezunt in kop</i> ¹⁶ .	א געזונט אין קאָפּ.

Innym razem są one obliczone jedynie na wprowadzenie dziecka w dobry nastrój. Stukając je palcem w podeszwę stópki, śpiewa się:

<i>Kuj, kuj, hemerl,</i>	קוי, קוי, העמערל,
<i>Mach mir uf dos kemerl,</i>	מאַך מיר אויף דאָס קעמערל,
<i>Ich wel dich epes wajzn:</i>	איך וועל דיך עפעס ווייזן:
<i>Sziselech mit ajzn,</i>	שיסעלעך מיט אייזן,
<i>Lefelech mit puter –</i>	לעפעלעך מיט פוטער –
<i>A ruech in Fonies muter</i> ¹⁷ .	א רוּח אין פֿאָניעס מוטער.

14 >> Hebr. 'wchodzący i schodzący' [przyp. tłum.].

15 >> Nazwy dwóch znaków intonacyjnych, używanym podczas czytania Tory [przyp. tłum.].

16 >> „Woda w górę/Zdrowe ciało/Woda w dół/Zdrowa głowa” [przeł. M.T.].

17 >> „Kuj, kuj, mloteczku./Otwórz mi komórkę./Coś ci pokażę./Misczki z żelazem/Łyzeczki z masłem – Do diabła z Fonią” [„Fonie” – zwyczajowe w języku jidysz określenie Rosji lub Rosjan; przeł. M.T.].

Gry w *Kiczkę* (קיטשקע) albo *Kompelezdre* (קאָמפּעלעזדרע), także należące do zabaw rzutnych, upowszechniły się u nas równie szeroko jak u innych narodów. Są to zabawy swoiście chłopiące.

Gry i zabawy tematyczno-dydaktyczne

Trzecią grupę stanowią gry i zabawy tematyczno-dydaktyczne. Składa się na nie znaczna liczba podgrup, a większość z nich odbywa się w domu – latem przy złej pogodzie i zimą. Zaliczamy do nich zarówno takie, które znane są u innych narodów, jak też specyficznie żydowskie. Do tej pierwszej kategorii należą na przykład bardzo rozpowszechnione zabawy z fantami (*Cesarz zgubił czapkę* קענפעלע דאָס פֿאַרלוירן דאָס קענפעלע). Jednakże zabawy z księgami żydowskimi i literami stanowią specyficzny produkt życia chederów. We wszystkich zbiorach, z jakimi przyszło mi się porównywać, znalazłem najwyżej jedną podobną zabawę dzieci rosyjskich. Ich swoistość podkreśla zresztą Regina Lilientalowa²⁷, podając cały szereg przykładów. Przytaczamy tu jedną z zabaw tej grupy o nazwie *Kinterlech* (קינטערלעך): Otwiera się Pięcioksiąg, zaczyna się przeszukiwać od góry każdy wers i gdy znajdzie się trzy takie same litery początkowe, jedna pod drugą, ma się „sto”. Cztery litery – „tysiąc”, pięć – „dziesięć tysięcy”. Kto ma większą liczbę, wymierza drugiemu *bufkes* (בורפקעס), tzn. uderzenie w plecy.

Do tej kategorii należy także gra w handel, bardzo rozpowszechniona wśród dzieci innych narodów. Posiada ona charakter [swobodnej] zabawy, nie istnieje w niej żadna z góry ustalona akcja ani cel i w każdej chwili może się zakończyć.

Chłopcy z chederów grają też powszechnie w gry karciane. Oto co opisuje Szolem Alejchem: „Gra w karty to była jakaś epidemia, która ogarnęła wszystkie chedery żydowskie. Zaczynała się w święto Chanuka i trwała przez całą zimę. Wiadomo, że w Chanukę gra się w karty. Co więcej, należy grać, bo to zbożny uczynek. Jeden gra w drejdra (kwadratowy, oznaczony literami bąk), a drugi gra w karty. Oczywiście nie mamy na myśli prawdziwych kart, tych fabrycznie drukowanych. Chodzi o nasze, przez nas zrobione karty, żydowskie karty. Ale to wszystko jedno. Ten sam zły duch i ten sam hazard”²⁸.

Zabawy wchodzące do grupy „samodzielnych” to zabawy ze zwierzętami i roślinami. Można się na ich przykładzie łatwo przekonać, że natura nie jest jednak tak bardzo obca dzieciom żydowskim, jak się powszechnie uważa. Znajdujemy wśród nich podobne do gier i zabaw innych narodów. Dalsze grupy w naszym zbiorze to gry pisemne i słowne, mądrostki oraz powiedzonka: gry słowne mogą szczególnie zainteresować filologa.

Oprócz wymienionych kategorii posiadamy kolekcję zabaw, które nie dają się zaliczyć do żadnej z nich. Nie mając wyjścia, wydzieliliśmy dla nich osobną grupę: „różne”.

Na koniec zbioru przytaczamy opis całego szeregu zabawek dziecięcych, stworzonych przez same dzieci: instrumentów muzycznych, *szwues-bikslech*, proc, drejdlu itp. Oprócz tego podajemy szereg nazw zabawek, co do których brakuje nam niezbędnych opisów. Kto z czytelników niniejszej pracy może służyć informacją, proszony jest o to. Gdy JIWO otrzyma ten materiał, będziemy mogli uzupełnić aktualne luki. Wszystkich czytelników prosimy o przysyłanie wariantów opisanych zabaw, uwag do materiału oraz [opisów] gier i zabaw, których tu brakuje.

Przytoczone przez nas 805 gier i zabaw dziecięcych stanowi, moim zdaniem, kroplę w morzu niesłuchanie bogatej, a niestety tak słabo znanej twórczości dzieci żydowskich. Oby niniejsza praca była impulsem do dalszych, owocnych dokonań w tej dziedzinie.

przełożył z jidysz Marek Tuszewicki

Przekład na podstawie:

Szrael Zajnwł Pipe, Jidisze kinderszpiln, „JIWO Bleter” 1936, br 10, s. 39-47.

Szrael Zajnwł Pipe (1907–1943) – folklorysta, absolwent kursów etnograficznych Żydowskiego Instytutu Naukowego, JIWO. Urodził się w Sanoku (jid. Sonik) jako syn krawca. Wraz z dwoma braćmi musiał pomagać w domu, w związku z tym nie otrzymał gruntownej edukacji. Pracując w warsztacie krawieckim ojca, zaczął interesować się folklorem. W połowie lat 20. zaangażował się aktywnie w działalność syjonistycznego ruchu skautowskiego Ha-szomer ha-cair. Odpowiedział również pozytywnie na apel JIWO o zbieranie folkloru i stał się jednym z najaktywniejszych badaczy kultury ludowej Żydów z Galicji. Publikował samodzielnie oraz ze swoim bratem Ozerem. Zginął zamordowany przez hitlerowców w obozie pracy przymusowej w Zaslawiu.

Biogram Marka Tuszewickiego na s. 51

27 >> Lilientalowa, dz. cyt., s. 62.

28 >> Szolem Alejchem, *Z jarmarku*, przeł. Michał Friedman, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1989, s. 61.